

Поради історикам-початківцям

НАРИС МЕТОДИКИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Завдання історичної методики

Методика історії — це сукупність правил, за якими досліджується історичний матеріал. Наукова історія відрізняється від дилетантської саме методом, умінням застосувати при дослідженнях наукові правила. Методика дає історикові теоретичні та практичні вказівки до проведення дослідження.

В першу чергу такі вказівки потрібні історикам-початківцям, які не оволоділи ще повністю науковими навиками. Їм корисно ознайомитися з методами, за якими працювали та працюють досвідчені дослідники.

Не слід уявляти собі, що історична методика може дати вказівки і правила у всіх наукових питаннях, з якими зустрічається історик. Історичний матеріал безмежний, і неможливо передбачити всіх випадків, для яких потрібні методичні вказівки. Методика може дати тільки загальне керівництво й окремі поради з питань «техніки» історичних досліджень, подекуди може застерегти дослідника перед методично хибним напрямом і направити його на правильний шлях. Але самого ознайомлення з теоретичними правилами дослідників недостатньо. Він повинен повсякчас вивчати твори видатних істориків, щоб у практиці пізнати методи, якими вони досягають високого рівня своїх історичних праць.

Методичний нарис, що тут подається, призначений переважно для потреб дослідників феодального періоду історії України — в цьому напрямі скерована більшість довідок із джерел та літератури. Але методичні вказівки деякою мірою можуть служити також історикам-початківцям, які працюють над іншими періодами.

Методичні вказівки у нашому нарисі упорядковано за такою чергою:

I. Підготовчі заходи: 1. Вибір теми і план праці; 2. Історичні джерела; 3. Виписки із джерел.

II. Аналіз джерел: 1. Прочитання тексту; 2. Установлення первісного тексту; 3. Інтерпретація тексту; 4. Дослідження автентичності джерел; 5. Дослідження недатованих джерел; 6. Дослідження оригінальності джерел; 7. Дослідження вірогідності джерел.

III. Синтез джерельних даних: 1. Упорядкування матеріалів; 2. Установлення зв'язків між фактами; 3. Виклад результатів праці; 4. Публікація праці.

IV. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни: 1. Джерелознавство; 2. Архівознавство; 3. Історична бібліографія; 4. Дипломатика; 5. Палеографія; 6. Паперознавство; 7. Епіграфіка; 8. Сфрагістика; 9. Геральдика; 10. Генеалогія; 11. Хронологія; 12. Нумізматику; 13. Метрологія; 14. Історична географія; 15. Ономастика з топонімікою.

Нижче подаємо короткий список літератури з історичної методики¹.

I. Підготовчі заходи

1. Вибір теми і план праці. Приступаючи до наукової роботи, слід визначити собі чітко завдання, тобто обрати тему праці. Вибирати її треба не поспішаючи, не покладатися на щасливий випадок (що обсяг роботи якось сам із себе виявиться), не йти за модою (якась тема вважається в даний час особливо ходовою), а шукати серйозного завдання, важливого для історичної науки.

Майбутній дослідник повинен спершу здати собі справу із власного знання про період, який хоче досліджувати — пригадати те, що знає з підручників або літератури. Чим краще ми підготовлені, тим легше починати роботу. Чималу роль має власне захоплення якимсь науковим питанням, бо більш охоче досліджуємо справи, що нас цікавлять.

При розробленні теми необхідно: перевірити, чи існує бібліографія до даного питання, тобто списки джерел та літератури; чи в місцевих бібліотеках можна добути потрібні книжки; чи є можливість користуватися архівами. Деякі теми можна опрацювати прямо в кабінеті, при дуже незначній кількості основних джерел, для інших потрібно багато літератури різного змісту, або довгорічні розшуки в архівах.

Тему потрібно визначити ясно і чітко, вона не повинна бути ані заширока, ані завузька. В разі, коли тема запланована надто широка дослідник мусить розпорошувати свою увагу у різних напрямках і робота виходить поверхова. Занадто обмежена тема не дозволяє дослідникові розгорнутися і не дає науці справжніх творчих результатів. Тема має бути актуальна з наукового погляду, а це значить допомагати розв'язувати особливо важливі проблеми, які ставить собі наука. Обираючи тему, необхідно проконсультуватися у досвідчених знавців даного питання.

В процесі розроблювання теми слід повсякчас проводити контроль, чи справді прямуємо до мети, яку ми запланували на початку роботи. Трапляється, що дослідник поставив собі одне завдання, а пізніше докладне ознайомлення з джерелами повертає його в іншому напрямі, до іншої мети. В таких випадках треба собі усвідомити, чи справді новий шлях кращий від початкового, чи справді попередня тема не була сформульована помилково. Після всебічних міркувань можна вирішити, який шлях вибрати.

Починаючи роботу, даємо їй заголовок, але поки що тимчасовий, робочий. Назву в остаточній формі даємо тільки після закінчення роботи, особливо якщо іде мова про публікацію праці.

Важлива справа, щоб заголовок інформував точно про зміст праці. Заголовок необхідно формулювати так, щоб він уже з першого погляду повідомляв, які саме події чи факти обговорюються у праці і

¹ Методология истории. «Советская историческая энциклопедия», т. 9, М., 1966; И. И. Смирнов. Некоторые вопросы методологии исторического исследования в трудах В. И. Ленина. Зб. «Вопросы историографии и источниковедения истории СССР», М.—Л., 1963; А. О. Введенский, Л. Г. Мельник. Предмет, метод і завдання історичної науки, К., 1962; С. И. Быковский. Методика исторического исследования, Л., 1931; И. А. Лаппо-Данилевский, Методология истории, Спб., 1910—1913; 2 вид., Л., 1923; К. Г. Воблий. Організація роботи наукового працівника (методика і техніка), К., 1947; Д. Багалея. Элементарные методы истории. «Сборник Историко-филологического общества», т. 6, Харьков, 1894; Г. Моно. Метод в історії, Львів, 1909; Э. Бернгейм. Введение в историческую науку, Спб., 1908; Ш. В. Ланглуа и Ш. Сеньобас. Введение в изучение истории, Спб., 1899.

до якого періоду вони належать. Така пряма інформація потрібна як читачеві, так і бібліографові. Треба уникати надто загальних, розпливчатих та невизначених заголовків — «Люди подвигу», «Заграва над заводом», «Вартові революції», «В боях і походах», «Історія пам'ятає», «Велетень думки і праці» та ін., побачивши їх у бібліографічних списках, історик не може зорієнтуватися, який саме зміст має дана книжка.

Розпочинаючи роботу, дослідник намічає її план. Цей план у кожному окремому випадку залежить від питання, якому присвячується дослідження, тому обов'язкових норм для його складання неможливо визначити. Цю справу дослідник повинен вирішити сам. Але існують деякі звичайні, традиційні форми плану. Початкуючі дослідники найчастіше ділять працю на три частини: 1) вступ, який містить «постановку питання», тобто міркування про мету праці; 2) основна частина присвячена викладові основного змісту дослідження; 3) закінчення, яке у синтетичній формі передає результати праці. Не можна, по суті, висловити закидів проти такої побудови, але слід закликати істориків-початківців не вважати таку композицію за обов'язкову, не піддаватись примітивним і банальним зразкам, що трапляються в історичній літературі, а намагатися внести у план своєї праці дещо своє власне, індивідуальне.

Необхідно додати, що в першому етапі роботи план зароджується у простому, не розгорнутому вигляді. Далі, коли дослідник використовує різноманітні матеріали та знайомиться ближче з історичним процесом, план стає більш конкретний і широкий.

2. **Історичні джерела.** Матеріал, на основі якого складаємо історію — джерела. Історичне джерело — все те, з чого можемо добути відомості про минуле. Це літописи, мемуари, історичні пісні, документи, книги адміністративних установ, листування, давні будови й пам'ятники, давнє знаряддя, мистецькі вироби та ін.

За своїм походженням джерела поділяються на дві групи: а) *залишки* або *останки* — матеріал, що залишився прямо із минулого часу, тобто виник без будь-якого наміру зберегти пам'ять давніх подій: це, наприклад, фізичні залишки людей і тварин, продукти давнього виробництва, пам'ятники будівництва, документи, листи, елементи давньої мови, звичаї; б) *традиція* (перекази) — джерела, які створено з наміром передати майбутнім поколінням знання про колишні події; це історичні написи, малюнки і скульптури, історичні поеми, генеалогічні таблиці, літописи, біографії, мемуари.

У практичній роботі важко визначити, куди належить дане джерело: до першої, чи до другої групи. Так, не завжди можна вирішити, чи якийсь напис був складений з наміром прославити історичну подію, чи без того наміру. Зараховувати історичні думи до групи «залишків» чи до «традиції»? Загалом листування належить до групи «залишків», але деякі листи склалися для публічного користування, з наміром інформувати громадськість тенденційно про якусь подію — вони стоять ближче до групи «традиції». Газети як історичне джерело можна вважати і залишками даної епохи, і традицією. Поділ джерел на залишки і традицію має значення для їх критичної оцінки. Залишки — це прямі сліди чи відображення подій. Вони дійшли до нас випадково, не призначалися для користування майбутніх поколінь, тому можемо приймати їх як достовірні свідчення минулого. Що ж до пам'яток традиції, то вони завжди мають тенденційне забарвлення, намагаються впливати на людину в якомусь напрямі. Тому дослідник повинен розглядати їх особливо критично.

Для практичного користування поділяємо джерела на три групи: 1) письмові, 2) речові, 3) усні й побутові.

Письмові джерела — група найбільш поширена і різномісна, найважливіша для історика. Сюди зараховуємо всі історичні матеріали, що дійшли до нас у письмовому або друкованому вигляді. Це різні документи — публічні і приватні акти, грамоти, закони, міжнародні договори, листування, спогади, біографії, літописи, історичні твори, пам'ятки письменства, газети, друки.

Речові джерела — це матеріальні залишки: фізичні останки людей і тварин, археологічні знахідки, предмети давнього виробництва, городища, фортифікації, могили, давні будинки, замки, садиби, написи, монети, печатки, плани і карти, малюнки й портрети, гравюри й літографії, фотографії та кінофільми.

Усні й побутові джерела дійшли до нас в усній передачі або збереглися в народному побуті: історичні перекази, думи і пісні, приповідки, анекдоти, мова в цілому, топографічні назви, фольклор, пережитки давніх звичаїв, народна міфологія.

Розшукуванням і описом джерел займається джерелознавство, або гевристика (з грецького «геурізо» — шукаю).

Дослідник, який починає роботу, повинен ознайомитися з усіма групами джерел, щоб з-поміж них вибрати ту групу, яка може дати йому найбільше матеріалу, а далі використовувати джерела другого-третього значення.

Так, для дослідників періоду феодалізму особливе значення мають акти. Акт це документ публічної установи — уряду, міської ради, ремісничого цеху, братства та ін., а деколи і приватної особи. Частина актів дійшла до нас в оригіналах, у вигляді окремих документів, завірених підписами. Між актами особливою формою відзначаються грамоти (дипломи), складені за окремими правилами, з привішеними печатками. На зразок грамот склалися універсали, звернення «до всіх», наприклад, загальновідомі універсали Богдана Хмельницького.

Копії актів вписувалися до актових книг. Польські державні і адміністративні акти були вписані у Коронну метрику, акти Великого Литовського князівства — у Литовську метрику. Важливе значення мали книги земських і гродських судів, в які вписано не тільки судові вироки, але й усі адміністративні, фінансові, військові та ін. акти даної території, а також заяви окремих осіб. Джерелами для вивчення суспільно-економічних відносин служать ревізії (люстрації) замків та королівщини (державних земель в період феодальної Польщі), генеральні слідства феодального землеволодіння на Лівобережній Україні, реєстри Запорізького війська та ін.

Окрему групу джерел складають пам'ятки законодавства. До їх числа, наприклад, належить Литовський Статут у трьох редакціях, конституції польських сеймів, що торкалися й України, постанови провінціальних сеймиків, протоколи генеральних рад Запорізького війська. Особливе місце займають міжнародні договори, наприклад, «статті», складені між російським урядом та Запорізьким військом 1654 р.

Поряд з актами державного характеру треба брати до уваги різні групи актів місцевого значення. Розвинуте діловодство мали міста, в яких існували книги міського управління (магістрату), міської ради, міського суду, а у великих містах акти різних міських адміністративних та господарських комісій. Цехи також мали свої актові книги.

Велику групу письмових джерел складає листування. Листи офіціальних установ зберігалися в їх актових книгах або в архівах.

Особливе значення має дипломатичне листування, наприклад, між російським урядом та Богданом Хмельницьким.

Відокремлену групу письмових джерел становлять пам'ятки, що відбивають намір передати пам'яті події минулого. Передусім це мемуари й літописи. Мемуари мають два види. Перший — щоденні записки (діарії), коли автор щодня записує цікаві йому події. Особливий інтерес викликають щоденні записи генерального підскарбія Якова Марковича з XVIII ст., що охоплюють більш половини сторіччя. Другим видом є спогади — записи з пам'яті. Ці два види деколи єднаються в один: мемуарист спершу оповідає події з пам'яті, а далі переходить на нотатки із сучасних йому днів. Мемуари — джерело цінне тим, що глибоко освітлює побут даного періоду, інтимні погляди людей і т. п.

Особливе місце серед джерел належить літописам, в яких виявляється прагнення зберегти пам'ять минулих подій для майбутніх поколінь. Літописи зустрічаються у простому й розгорнутому вигляді. Літопис у найпростішій формі — це короткі історичні записки про окремі події — війни, стихійні лиха, незвичайні природні явища та ін. До джерел літописного типу можна зарахувати хронологічні списки володарів та генеалогії (родоводи) феодальних родів. У розвинутому вигляді літописи дають хронологічний огляд подій якогось району або всієї країни за тривалий період часу. Найраніші літописи походять з часів Київської Русі та періоду розділення («Повість временних літ», літописи Київський, Галицько-Волинський та ін.). Новий розвиток літописання це XVI—XVIII ст., коли з'явилися літописи Густинський, Межигірський, Львівський, Хмельницький, Добромиський, Підгорецький, Сатанівський і ін. Особливе значення мають так звані козацькі літописи — Самовидця, Гр. Грабянки, Самійла Величка — присвячені визвольній війні українського народу і наступним подіям. Деякі літописці досліджували не тільки сучасні їм події, але намагалися дати повну історію країни, сягаючи аж до Київської Русі. Наприклад це стосується таких літописців: Ф. Сафоновича, П. Кохановського, Л. Баболинського та ін. Чимало матеріалу дають українській історії також літописи російські, польські та ін.

Поряд з джерелами суто історичного змісту історик повинен притягати до своїх досліджень всякі інші письмові пам'ятки, де може знайти потрібний матеріал. Так, бажано використати пам'ятки літератури, які можуть містити цінні дані про побут даної епохи — газети, які приносять актуальні інформації, всякі листівки, брошури, збірники, друки.

Речові джерела служать матеріалом при розробленні тем з історії культури та побуту. Археологічні знахідки дають основний матеріал для складання історії первісно-общинної та ранньофеодальної епох. Але вивчаючи і пізніші періоди, історик не може обминати речових джерел. Дослідження середньовічного ремесла неможливе без ознайомлення з пам'ятками давньої ремісничої продукції. Історія воєн вимагає даних про давню фортифікаційну систему, зброю та ін.

Усні й побутові джерела відіграють важливу роль для з'ясування ранніх періодів культури. В історичних піснях та переказах є деякі дані про історичні події, яких немає в інших джерелах. Топографічні назви служать допоміжним джерелом при дослідженнях про давнє заселення країни.

З-поміж цих різномірних джерел дослідник повинен обрати собі групи, що найближче стоять до його теми та можуть постачити йому найбільше потрібного матеріалу. Здебільшого для тем, присвячених

феодалному періодові, найважливіше значення мають джерела, що з'ясовують соціально-економічні відносини, та акти й листування, що вводять дослідника прямо у хід подій. На другому місці можна поставити мемуари й літописи як джерела частково тенденційні,— а речові та усно-побутові джерела доводиться використовувати винятково.

Переважна частина історичних джерел зберігається в архівах. Тому дослідник передусім повинен познайомитися з описами архівів, а також бібліотек, музеїв та інших установ, що зберігають історичні матеріали. Спеціальну увагу слід присвятити тим з них, які своїм змістом найближче стоять до даної теми, з них і розпочати дослідження. Пізніше можна перейти до інших колекцій. Особливе мистецтво умілого історика полягає у чутливій орієнтації, де саме шукати джерел, потрібних до праці. Історичні матеріали знаходяться звичайно на місці даної події, але могли також залишитися у приватній колекції когось із учасників подій або потрапити до далеких архівів. Так, документи Богдана Хмельницького розпорошені по архівах України, Росії, Польщі, Угорщини, Австрії, Німеччини, Швеції. Дослідникові слід не шкодувати праці, щоб відкрити джерела, забуті і не відомі іншим авторам, тоді його дослідження матиме справді науковий інтерес.

Опубліковано тільки незначну частину архівних матеріалів. Але обов'язок дослідника ознайомитися з цими публікаціями, щоб удруге не «відкривати» давно відомих текстів. Археографічні видання також цінні своїм науковим апаратом — передмовами, в яких характеризуються різні джерела, покажчиками іменними, географічними, речовими.

Велику ціну для дослідника мають бібліографічні покажчики історичної літератури, тобто досліджень, присвячених різним періодам історії. Вивчаючи бібліографію, він дізнається, які автори раніше присвячували свої праці даній темі, з яких поглядів її розглядали, які питання вирішили та які залишили нерозв'язаними. Поряд із загальними історичними бібліографіями заслуговують на увагу покажчики змісту історичних журналів, біографічні та географічні словники, енциклопедії й довідники різного змісту. Не тільки на початку, але і протягом усієї роботи дослідник мусить безупинно поширювати свої бібліографічні знання*.

На першому етапі роботи основне завдання дослідника — зібрати якнайповніший і найбільш різномірний матеріал до майбутньої праці. Тільки в разі повного використання всіх історичних джерел праця може мати науковий характер і знайти визнання наукового світу.

3. В и п и с к и і з д ж е р е л. При нагромадженні джерельних матеріалів виникає питання, як складати виписки з архівних та публікованих джерел. Існують два методи — зошитовий і картковий.

Зошитовий полягає в тому, що витяги із джерел записують за чергою, один за одним, у той самий зошит. Цей спосіб можна успішно використати тільки у роботах меншого розміру, до яких потрібна невелика кількість джерел. Але при більших дослідженнях, коли потрібно ознайомитися з десятками книжок і сотнями актів, кількість таких зошитів безупинно зростає і щораз важче орієнтуватися у зібраних матеріалах. Щоб цього уникнути, деякі дослідники, закінчуючи кожний зошит, дають алфавітний покажчик його змісту, або ж складають на окремі питання окремі зошити. Однак при великих роботах зошитова система підводить.

* Літературу джерелознавства, архівознавства та історичної бібліографії буде подано наприкінці цього нарису.

Більш поширений у істориків картковий метод. Суть його в тому, що кожному потрібну для праці історичну відомість приміщуємо на окремих картках, впорядковуючи їх за довільною системою. Картки повинні бути з міцного, тугого паперу, щоб не злипалися і легко горталися. Найвигідніші формати: для довших записок — половина аркуша паперу (довжина 20 см, ширина 14 см), для коротших — $\frac{1}{4}$ та $\frac{1}{8}$ аркуша.

Картку заповнюємо письмом тільки з одного боку, щоб у разі потреби частину змісту можна було вирізати й прикріпити до іншої картки. Вгорі, на верхньому березі, даємо «гасло», що відбиває основний зміст картки. Це може бути дата історичної події, прізвище провідної особи, назва населеного пункту, вказівка на соціально-економічні відносини чи будь-яке інше слово, пов'язане із змістом джерела. Таке «гасло» допомагає орієнтуватися в даних, виписаних з джерела. Можна також угорі картки примістити два «гасла» — з лівого боку головне (наприклад, дату події), з правого — другорядне (назву населеного пункту), або в іншій довільній комбінації. Картки впорядковуємо спочатку за алфавітом, пізніше складаємо їх у групи чи відділи, відповідно до потреб роботи, наприклад, за даними про соціально-економічні відносини, за населеними пунктами, за датами та ін. Карткова система тим корисна, що виписки із джерел можемо перетасовувати в кожному часі, коли цього вимагає хід роботи.

При складанні виписок початкуючий дослідник повинен привчитися до особливої докладності та сумлінності у передачі змісту джерел. Розмір даної виписки залежить від ваги джерела для дослідження. В деяких випадках необхідно робити широкі виписки і навіть давати дослівні цитати деяких речень, в інших вистачає короткої згадки. Взагалі зміст слід передавати стисло, але вірно, не пропускати суттєвих місць, не міняти значення окремих висловів, не підсувати джерелу своїх власних поглядів. Зміст тексту слід передати з такою повнотою, щоб не треба було вдруге повертатися до використаного джерела. На кожній картці необхідно подати заголовок публікації, з якої робимо виписку: прізвище автора, місце і рік видання, використаний том і сторінки. Коли з тієї самої публікації робимо більше виписок, повний її заголовок даємо при першій виписці, а при дальших у скороченому вигляді, але відзначаючи використані сторінки.

Картки з виписками зберігаємо у відповідних папках, у порядку, що відповідає потребам нашого майбутнього дослідження.

(Далі буде)

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ